

Ο ΠΕΤΡΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΙΔΗΣ

Μάνος Μικελάκης

Αρχαιολόγος-Υπ. Διδάκτωρ Ε.Μ.Π.

Η πέτρα ως οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε από όλους σχεδόν τους δομικούς πολιτισμούς που την διέθεταν στο περιβάλλον τους. Τα μπάτα, κυκλικά πετρόκτιστα καταλύματα στους ορεινούς όγκους του Ψηλορείτη, ο ναός του Αγ. Υακίνθου στα Ανώγεια και το υπαίθριο γλυπτό, το *Μνημείο για την Ειρήνη* της Karina Raeck στο οροπέδιο της Ίδης, αναδεικνύουν τη συνέχεια μιας μακράς παράδοσης Ξερολιθικών κατασκευών.

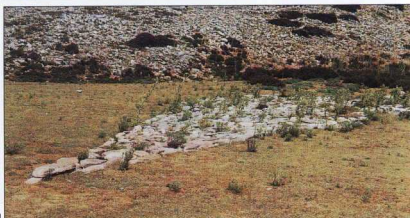
Ο Αντάρτης της Karina Raeck αποτελεί ένα μνημείο υπαίθριας τέχνης (land art) στο οροπέδιο της Νίδας, ένα παλιμψιστο, που συμπυκνώνει και αναδεικνύει, μέσα από την αφάιρηση, συνεκτικές αφηγήσεις του πολιτισμικού της τοπίου⁵ ενός «πετρινού κόσμου» που συναρτήθηκε με τους μύθους για τον Κρηταγενή Δία και τους διογενέστερες Κουρήτες, την άγρια και τραγιά φύση και τους ανθρώπους της, τα παραδοσιακά πετρόκτιστα μπάτα που μεταφέρουν μια τεχνονομία οικοδομικής 5.000 χρόνων (πρώιμοι θολωτοί τάφοι), τη μάχη της Κρήτης, το ολοκαύτωμα των Ανωγείων από τους Γερμανούς και την Εθνική Αντίσταση¹. Ένα γιγαντιαίο γλυπτό αρθρωμένο από πέτρες του βουνού κείται στους πρόποδες ενός λόφου που αποτέλεσε μια σημαντική βάση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ. Το περίγραμμα του Αντάρτη, με λιτά εκφραστικά μέσα, αποδίδει το πολυσημαντο περιεχόμενό του. Η φτερούγα του αποτελεί συμβολική μεταφορά των μυθικών Κουρητών, και η ελαφρά σύσπαση του ποδιού, σχηματισμένη σε μια καμπύλη κίνηση, αναφέρεται στο πήδημα του εκστατικού πεντοζάλη, που πρώτο εκείνου χόρεψαν. Ο Αντάρτης, γέννημα θρέμμα της Ίδης, όπως ο Δίας, αποκαλύφθηκε πανηγυρικά στις 23.6.1991, με ναυικές μηνήμες από τον πόλεμο του Κόλπου, ως σύμβολο ελληνογερμανικής συμφιλίωσης².

Η δημιουργική ευαισθησία αλλά και η γνώση της τεχνικής της πέτρας μετέτρεψαν ουσιαστικά, όπως η ίδια η Karina Raeck αναφέρει, τους ντόπιους τεχνίτες σε «ισότιμους εταίρους». Το μνημείο υλοποιήθηκε με τη συγκέντρωση πέντε σχεδόν χιλιάδων πετρών, οι οποίες τοποθετήθηκαν κάθετα στο σκαμμένο έδαφος, βάσει της ορκτολογικής και τεκτονικής τους σύστασης. Αποτελεί ουσιαστικά μια Ξερολιθική κατασκευή³, η οποία, σύμφωνα με τον Χ. Βαλλιάνο, συνιστά, όπως τα μπάτα ή οι μάντρες «μια τεκτονική βαθμίδα ανάμεσα στο τεχνητό και το φυσικό»⁴.

Αναμφίβολα, ωστόσο, πέρα από την καλλιτεχνική δημιουργία, κάθε ανθρώπινη πρακτική, και άρα επέμβαση στο χώρο, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί σημαίνουσα. Με τον όρο *πρακτική* εννοούμε κάθε διαδικασία μεταμόρφωσης

μιας καθορισμένης πρώτης ύλης σε ένα προϊόν, μεταμόρφωση που επιτυγχάνεται μέσω της ανθρώπινης εργασίας, η οποία χρησιμοποιεί συγκεκριμένα μέσα. Ως μπάτα⁵ (λατ. *metatum* = στρατιωτικό κατάλυμα/ μπάτο = στάνη⁶) ορίζονται τα μικρά πετρόκτιστα ποιμενικά καταλύματα, τα οποία στο οροπέδιο της Ίδης έχουν συνήθως σχήμα κυλινδρικό ή κολορου κώνου και χρησιμοποιούνταν κατά τους θερινούς μήνες⁷.

1. Αντάρτης της Karina Raeck (φωτ.: Μ. Μικελάκης).

Εξετάζοντας το διανοητικό επίπεδο της κατασκευής⁸ θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο δυνάμεις, τις εξωτερικές και τις εσωτερικές, οι οποίες συντίθενται σε ένα ομοιογενές σύνολο. Οι πρώτες καθορίζονται από το περιβάλλον και τις δυνατότητες του (προσαρμοστικότητα), ενώ οι δεύτερες αποτελούν νοητικά σχήματα-αρχές και υπαγορεύουν τη σκοπιμότητα ή λειτουργικότητα, τον κατασκευαστικό ορθολογισμό της επιχειρησιακής πραγμάτωσης στο χώρο και την τοπική παράδοση.

Η γεωλογική σύσταση των πετρωμάτων του Ψηλορείτη και οι δυνατότητες που οι ασβεστολιθικές σχιζοίπλακες παρείχαν ως οικοδομικό υλικό, εξαιτίας της φυσικά διαμορφωμένης ορθογώνιας μορφής και της ευκολίας κοπής τους με σφυριά, δικαιολογούν την ευρεία χρήση τους. Η αναζήτηση των εσωτερικών δυνάμεων που επιχωριάζουν στις προαναφερόμενες κατασκευές ανατρέχει στις πρώτες κτιστές κυκλικές κατοικίες που εμφανίστηκαν την 8η-7η χιλιετηρίδα π.Χ. στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου, με θόλο από έμπλεκτο σύστημα κλαδιών. Από

την 4η χιλιετηρίδα άρχισαν να εμφανίζονται οι πρώτες αντίστοιχες λίθινες κατασκευές⁹. Η χρήση θολωτών τάφων στη νότια Κρήτη χρονολογείται από την Πρωτομινωική Εποχή, όπως ανέδειξε η ανασκαφή του θολωτού τάφου Ι στον Λέντα και επικράτησε σε ολόκληρη την Μεσαρά κατά την ΠΜΙΙ. Στις υπέργειες αυτές μνημειακές κατασκευές από μεγάλες λιθινές πέτρες, με ισχυρούς τοίχους και χαμηλή είσοδο, εντοπίζεται μια πρωτογενής εφαρμογή του εκφορικού τρόπου στέγασης, αντίστοιχη αυτής των ξαύτων, όπως παρατήρησε ο αρχαιολόγος Στ. Ξανθουδίδης¹⁰.

Η ανάδειξη της μορφολογικής και τυπολογικής ομοιότητας των θολωτών υπέργειων τάφων με τα μπάτα (κυλινδρικές ξερολιθικές κατασκευές με εκφορικό θόλο), δεν επιτρέπει παρά υποθέσεις για την προέλευση του νέου οικοδομικού τύπου ή την πιθανή σύνδεσή τους. Ωστόσο, αναδεικνύεται ένα πεδίο στο οποίο προβάλλεται όχι μόνο ένα σύνολο δεδομένων αλλά και μια επίκαιρη προβληματική και μαζί της, αναπόφευκτα, μια «ιδεολογία» με τον ιδιαίτερο ερμην-

2, 3, 4. Μπάτα στον Ψηλορείτη (φωτ.: Μ. Μικελάκης).

νευτικό της κώδικα. Μια τέτοια προβολή ανανεώνει, όπως επισημαίνει ο Σ. Κονταράτος¹¹, και εμπλουτίζει τη σημασία των ανθρώπινων πράξεων και έργων.

Θα μπορούσαν να διατυπωθούν τρεις βασικοί άξονες προβληματισμού ως προς την προέλευση του τύπου της κυκλικής εκφορικής κατασκευής¹²: α. Πολιτιστική παράδοση και εισαγωγή του κτηριολογικού τύπου¹³. β. Ύπαρξη μιας τοπικής οικοδομικής παράδοσης και τεχνονομίας¹⁴. γ. Διερεύνηση της εσωτερικής εξέλιξης της τεχνικής της πέτρας και της τεχνονομίας του εκφορικού συστήματος. Στόχος, ωστόσο, οποιασδήποτε πρότασης θα πρέπει να είναι η ανάδειξη, μέσα από μια συμπερασματική, γενικευτική και ελεγκτική διανοητική διαδικασία, μιας πολιτισμικής διαδικασίας που θα ερμηνεύει την εξέλιξη της προσαρμογής του ανθρώπου στη συγκεκριμένη περιοχή¹⁵.

Θα πρέπει στο πλαίσιο αυτό να συνεκτιμηθούν: α) η ευρεία γεωγραφική κατανομή των κυλινδρικών ξερολιθικών εκφορικών κατασκευών στη Μεσόγειο κατά την δεύτερη και πρώτη

χιλιετηρίδα¹⁶, β) η διαφορετική χρήση των κατασκευών αυτών ως κατοικιών, ταφικών μνημείων ή σιτοβολώνων¹⁷, γ) η διατήρηση και χρήση του κτηριολογικού αυτού τύπου μέχρι σήμερα, σε περιοχές όπως η Λιγυρία, η Απουλία της Ιταλίας, η Νότια Γαλλία και τα Βαλκάνια¹⁸, δ) η ύπαρξη ομοειδών ξερολιθικών κατασκευών και στον υπόλοιπο νησιωτικό χώρο¹⁹, ε) η ξερολιθική παράδοση που αναδεικνύεται με άλλους κτηριολογικούς τύπους²⁰, όπως τα Δρακόσπιτα της Εύβοιας, οι Μάντρες της Λήμνου²¹, κ.ά., στ) η γεωγραφική κατανομή των υπέργειων θολωτών τάφων αλλά και των μιτάτων στην Κρήτη²², ζ) η διαχρονική παρουσία μιας ισχυρής νομαδικής και ημινομαδικής κτηνοτροφίας στην ελληνική επικράτεια από την προϊστορία²³ στα νεότερα χρόνια²⁴, όπως αποδεικνύεται τόσο από γραπτές μαρτυρίες όσο και από την πλούσια, ποικίλη, αλλά συχνά και ομοειδή πολιτισμική κληρονομιά, η) τα ιδιαίτερα γλωσσικά και ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της Ίδης (Ανώγεια), αλλά και η ίδια η ιστορία των Ανωγείων.

3

4

Ωστόσο θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε κάποιες γενικές διαπιστώσεις σχετικά με τα ειδικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά των νεότερων μιτάτων της Ίδης. Η εμφάνιση, η συγκρότηση και η λειτουργία τους συναρτήθηκε με την ημινομαδική κτηνοτροφία, σε σχέση τόσο με την οικονομική-παραγωγική διαδικασία, όσο και με την κοινωνική συγκρότηση. Οι πεδινές εκτάσεις των Κάμπων, με τις πηγές της Ζωμύνθου και της Τριγιόδου και το οροπέδιο της Νίδας, επέτρεψαν την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα μ.Χ.²⁵. Ο F. W. Sieber, ταξιδεύοντας στην Κρήτη στα 1817, επιβεβαιώνει την κατοίκηση της Ίδης κατά την Ενετοκρατία από τις διάσπαρτες κατοικίες που υπάρχουν στο οροπέδιο της Ίδης. Κάθε μιτάτο ανήκε στο ισχυρότερο μέλος ενός γένους και μεταβιβαζόταν κληρονομικά μόνο στους άνδρες της οικογένειας. Ωστόσο θεωρείτο κοινή ιδιοκτησία και το μοιράζονταν όλα τα συγγενικά μέλη του γένους που ασχολούνταν με την κτηνοτροφία. Η επισκευή του από τυχόν υλικές ζημιές λόγω των χιονοπτώσεων αποτελούσε το πρώτο μέλημα

6

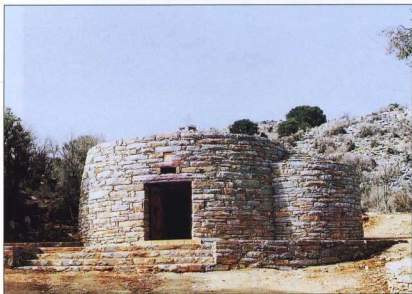
των βοσκών κατά την έναρξη της θερινής περιόδου, ενώ μαρτυρείται και η επανάχρηση προϊστορικών τάφων για αγροτικές εργασίες ή ως κρησφύγετων²⁶.

Διευρύνοντας το ερευνητικό πεδίο στις εσωτερικές δυνάμεις που επιχωριάζουν σε κάθε ανθρώπινη κατασκευή θα πρέπει να επισημανθεί ότι η σκοπιμότητα, μολονότι αποτελεί τη γενοσιουργό αιτία του έργου και εκφράζεται με την αξία χρήσης του, είναι δυνατόν κατά την ιστορική εξέλιξη να συναρτηθεί με νέους στόχους, διαφοροποιώντας ή εξαλείφοντας την αρχική σημασία²⁷. Τα νεότερα μιτάτα της Ίδης

5, 6. Αγ. Υάκινθος στα Ανάγια Μυλοποτάμου (φωτ.: Μ. Μικελάκης).

5

6

χρονολογούνται, βάσει των ακιδογραφημάτων στα ανώφλια ή τις παραστάδες, από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού. Επιστημονικές έρευνες έχουν αναγνωρίσει τον κύκλο ζωής τους στα διακόσια χρόνια, έτσι ώστε η πιθανή επανάχρηση του δομικού υλικού προγενέστερων κτισμάτων και, συνακόλουθα, η καταστροφή τους να μην επιτρέπει ίσως τον εντοπισμό τους, και άρα την ανάδειξη ενός συνδυαζόμενου κρίκου.

Αξιοσημείωτη ωστόσο παραμένει η επιχειρησιακή τους πραγμάτωση με το σύστημα της εκφοράς, καθώς, σύμφωνα με μελέτη του Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας, «οι κατασκευές αυτές έχουν ως κύριο χαρακτηριστικό την απόλυτη συμμετρία τους ως προς έναν κεντρικό κατακόρυφο άξονα»²⁹. Βαθμιωδώς σειρές από πέτρες που προεξέχουν προς τα μέσα, σε σχέση με αυτές που τις στηρίζουν, επιτυγχάνουν τη θολωτή στέγασή τους. Η δόμηση γίνεται συγχρόνως για την εσωτερική και εξωτερική παρειά με την τοποθέτηση επάλληλων σειρών από πλάκες, ενώ όλη η κατασκευή έχει μια ελαφριά κλίση προς τα έξω για να μην υπάρχουν διαρροές. Τα ανώφλια και οι παραστάδες είναι μονολιθικά, και για στατικούς λόγους διαμορφώνονται ενίοτε ανακουφιστικές κατασκευές. Το μιτάτο-κατοικία συνήθως συμπληρώνεται με παράπλευρη ομοειδή κατασκευή για την παρασκευή του τυριού («τυρόσπιτα»). Αξιόλογα στοιχεία μικρο-αρχιτεκτονικής είναι η αυλή, η ελλειψοειδής μαντρα για τα πρόβατα, «ο κόουμος» –μικρή θολοσκεπής κρύπτη για την προετοιμασία των ζώων πριν από τη σφαγή– οι πεζούλες κ.ά.

Η εκκλησία του Αγ. Υακίνθου στα Ανώγεια, σχεδιασμένη από τον αρχιτέκτονα Σ. Βιδάλη, εναρμονίζεται με την τοπική παράδοση προσδίδοντας μια νέα συμβολική χρήση σε αυτόν τον αναγνωρισμένο κτηριακό τύπο (μιτάτο, θολωτός τάφος). Η στέγαση εκκλησιών με ψευδοθόλο, κατά τον εκφορικό τρόπο, είχε αποτελέσει άλλωστε διαδεδομένη πρακτική κατά την παλαιохριστιανική εποχή²⁸, όπως αναγνωρίζεται σε

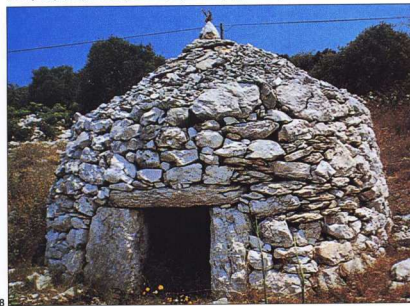

7. Κολόσπιτο Μάνης (φωτ.: Μ. Μικελάκης).

9. Gjraa στη Μάλτα (φωτ.: Μ. Μικελάκης).

8. Βυνηα στην Γιουγκοσλαβία (Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, σ. 153).

Ξωκλήσια στην Τήνο, την Πάρο, την Πάτιμο, την Εύβοια, αλλά και στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού που βρίσκεται στην κορυφή του Ψηλορείτη.

Τα μεγαλύτερα μπιτά εξακολουθούν ακόμα να είναι υπό χρήση στην ευρύτερη περιφέρεια των Ανωγείων, ενώ, με πρωτοβουλία του Δήμου, πάνω από 100 έχουν αναστηλωθεί, προκειμένου να διασωθεί η πλούσια αυτή πολιτισμική κληρονομιά που συνδέεται με την ποιμενική ζωή³⁰. Αν, καθώς είπε ο Le Corbusier, αρχιτεκτονική σημαίνει το «οφείλο, σωστό και υπέροχο παιχνίδι όγκων αναθεωρημένων κάτω από το φως»³¹, ο σύγχρονος επισκέπτης των ορεινών όγκων της Ίδης, του Ιδαίου Άντρου ή της μινωικής Ζωμίουθα θα ανακαλύψει στα μπιτά όχι μόνο τη δύναμη μιας αυθεντικής καλλιτεχνικής δημιουργίας αλλά και το παλίμψηστο μιας οικοδομικής παράδοσης 5000 χρόνων.

Σημειώσεις

1. Αναλυτικά βλ. Γ. Σπηλιότος, *Ανάγεια, Η ιστορία μέσα από τα τραγούδια τους*, Αθήνα 1992.
2. Ένας βασικός προλογίζοντας το έργο αυτός – Πριν από 50 χρόνια – με την ιδέα ότι θα προσαρμοσθούν γεωμετρικά σε τούτο το ορόσημο για την κατάληξη της Κρήτης, πολλοί Κρητικοί μάζεψαν πέτρες και τις τοποθέτησαν μέσα στο ορόσημο για να εμποδίσουν την προσηγορία τους. Αυτές τις πέτρες μάζευε Karina Raeck από το Βερολίνο και φιλοτέλεσε τον Αντάρτι της Ειρήνης». Karina Raeck, *Antarctis. Monument für den Frieden*, Edition Hentrich, 1995 Berlin, σ. 83.
3. Ο Δότης, ο τράφορς ή ο τράφολκος συνιστούσε Ερρολιβικές κατασκευές για το στήσιμο των χωματινών, τον καθορισμό των συνόρων τους ή για τον περιορισμό των ζώων. Ο τράφορς χημάταν συνήθως από δύο τεμάχια, έναν σε κάθε μεριά, χρησιμοποιώντας λιγότερα εργαλεία για την «φορά» του λούφ ή «πετροπέλεκτο», τον «μύλο», το «όγι», διάφορα κοπίδια και ξύλινα σαμάρια για τη μεταφορά της πέτρας.
4. Βαλιάνος, Χριστόφορος, *Τα Μπιτά των Κρητικών Βοσκήν, Δαιδάλοσ*, 1988.
5. Μπιτάνο – μπιτάνο είναι τα κοπάδια που έπρεπε υποστηρίξαι να τεθεί στη διάθεση θύματων λαοσυνητών και στρατιωτικών. Κ. Αρμενίουλου, *Πρόχρονος Όμιλος ή Εξοβίβλοσ*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1971, σ. 408. *The Oxford Dictionary of Byzantium* 2, N.Y., Oxford, 1991, σ. 1385.
6. Κονδυλάκης, Ι. Δ., *Κρητικόν Λεξιλόγιον*, Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1990, σ. 151.
7. Άλλα τύποι μπιτά ή «κούμινο» είναι το ορθόγωνο με βόλο, το ορθόγωνο με μεσοδοκία και δοκό υποστήριξης και το ορθόγωνο με εγκάρσια καμάρα υποστήριξης, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Κρήτη, εκδ. Μέλισσα, σσ. 47-9.
8. Σπυράκος, Χ. Α., *Αρχιτεκτονική, Η μορφή της σκέψης στο φυσικό χώρο*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1991, σσ. 27-8.
9. Αναλυτικά βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, *Τα Υικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων & οι Τρόποι Εφαρμογής αυτών*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, σφ. 37, Αθήνα 1994, σσ. 287-325.
10. Xanthopoulos, S., *The Vaulted Tombs of Messara*, London 1924, σ. 136.
11. Κονταράτος, Σάββας, *Αρχιτεκτονική και Παράδοση – Ιστολογίες, προκτικές και προβλήματα στη χρήση του αρχιτεκτονικού παρελθόντος*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1986, σ. 25.
12. Πετρόκης, Γ., «Τα ματά της Νίδος», *Περιοδικό Του*, Οκτώβριος 1991, Ηράκλειο, σσ. 14-19.
13. Xanthopoulos, S., 1924, σ. 130. Hutchinson, R.W., *Prehistoric Crete*, London, 1962, σσ. 153, 225. Evans, A., *The Palace of Minos II*, σ. 34. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, London 1939, σ. 128.
14. Branigan, K., *The Tombs of Messara*, London 1970, σσ. 146-8, 158.
15. Renfrew, Colin – Bahn, Paul, «Introduction. The nature and aims of archaeology», *Archaeology*, ed. Thames and Hudson, σσ. 9-11, 35.
16. Ο.π., σ. 16. *Créide, Dawn of European Civilization*, 1950, σ. 250 κ.ε. Evans, A., «Two phases of Prehistoric Settlement in the western Mediterranean», *Inst. Of Arch. Bulletin*, 1955/6, σ. 1 κ.ε.
17. Κόντολα, Νάστ., «Οι αποβόλινοσ στην Προϊστορία: Μια χωροταξική και κοινωνική προσέγγιση», *Ο Άρτος γμίν - Από το σπάρτο στο ψώνι*, Γ. Τριμυρό Εργασίας, Πήλιο, 10-12.4.1992, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΕΑ, Αθήνα, 1994, σσ. 11-32.
18. Βυθιά αναμοιάζονται τα πετρώματα βολιμά κτίσματα στη Γιουγκοσλαβία και εντοπίζονται στην καρστική ζώνη της Δαλματίας και στο Ξιμενέ. *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, σ. 153.
19. «Αρχαία πετρώματα – καλά ή μαρμαριώδες – με δόμηση κατά τον εκφορικό τρόπο, το «έγμο» για τη διαμόρφωση των γεωκέντρων των ζώων ή την αποθήκευση της σοδειάς έχουν εντοπιστεί στην Ανδρο, την Αμοργό, την Τήνο, την Κέα κ.α. *Ελληνική Παραδοσιακή*

- Αρχιτεκτονική*, Άνδρος, εκδ. Μέλισσα, σσ. 25-6. Γιοχάνς, Τίτος Π., *Ανδρος, Αράματα & Αράματα*, Αθήνα, 2001, σ. 62. Στη Ζήνο φέρονται ως μπιτά και συνιστούν το κυριότερο κτηροκόπο κτίμα των Συριανών από Ερροβόλοσ σε σχήμα καμπίνο». Αναλυτικά βλ. *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 2, Ζήνο, εκδ. Μέλισσα, σσ. 225-226. Βλ. επίσης Ζερβάνη, Π. Γ., *Μανιράκλαμα, βουδωμάρες, Ομίλια, Μάτα, Ερροβόλοσ*, 1923. Στη Μώνι αναμοιάζονται και «γυράτα καμπίνο». *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 5, Μώνι, εκδ. Μέλισσα, σσ. 121-122.
20. Στην Τζά, για παράδειγμα, εντοπίζονται τα «στεγιά ή σταβιά» με ορθόγωνια κάτοψη, κατακόρυφη εξωτερική όψη και εσωτερική κατά τον εκφορικό τρόπο. *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τόμ. 2, Τζά, εκδ. Μέλισσα, σσ. 299-300.
 21. Σπυράκος, Ν., «Οι Μάντρες της Αίνου», *Αρχαιολογία*, τεύχ. 50, Μάρτιος 1994, σσ. 75-8. Σπυράκος, Ν., *Οι Μάντρες της Αίνου – Μια άγνωστη αρχιτεκτονική*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 1993, σσ. 34-5, 45.
 22. Για τα μπιτά των Χανίων βλ. Μαυρακάκη Γ., *Αερογραφική Κρήτη – Τα Ποιμενικά, Ιστορικός Ενδοσκόπος*, Στ. Βασιλοπούλου, Αθήνα, 1985, σσ. 72-5.
 23. Ενδεικτική βιβλιογραφία: Ruizpeze, Martin & Meleña, Jose L., *Μυκηνάοι Έλληνες*, εκδ. Καρδάμωτα, Αθήνα 1996. Chadwick, John, *Μυκηνάοι Κόσμοσ*, εκδ. Παπαδόπουλου, Αθήνα 1997. Chadwick, John, *Γραμμική Β και Συγγενητά*, εκδ. Παπαδόπουλου, Αθήνα 1999. Jarman, M.R. & Jarman, H.N., «The fauna of Early Neolithic Kossos», *BSA* 63, 1968, σσ. 241-64.
 24. Ενδεικτικά αναφέρονται οι σημαντικότερες γραπτές πηγές όπου παρουσιάζονται όψεις της νομαδικής, ημινομαδικής και οικιστικής κτηνοτροφίας: *Ομηρικά Έπη*, Βουκόδικη (Ιστορία, Βιβλίο Α1), Αριστοτέλης (Πολιτικά, Βιβλίο ΙΙ, 1256b, 30-40 & 1256b, 9), *Πρόχρονος Όμιλος ή Εξοβίβλοσ*, κ.ε.
 25. Την περίοδο της Ενετοκρατίας τα Ανώγεια αποτελούσαν, σύμφωνα με την απογραφή του Καπορφαλάκα (1583), το μεγαλύτερο χωριό του Μυλοποταμού, με σημαντικότερο υλικό κατάλοιπο το πρόσφατα ανακαλυφθέν βενετικό κτήριο. Ο ιστορικός Σ. Σπανός έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι προμήγιστρος ένας μη μόνιμοσ ποιμενικός οικισμός, ο οποίος τελικά εγκαταστάθηκε στην περιοχή. Σύμφωνα με την παράδοση, τα Ανώγεια κατακτήθηκαν από τους κατοίκους της αρχαίας Αόρας, όταν αυτοί εκδιώχθηκαν από τους Ενετούσ. Αναλυτικά βλ. *Χρηστική Κρήτη*, τόμ. Β', σ. 42, Σ. Σπανός, *Κρήτη*, τόμ. 1, Ηράκλειο 1984, σ. 130. Επίσης αναλύεται για τα ζώια και τα βοσκατόπια, Χ. Γαμπάρης, *Η ζήνο και οι αγρότες στη Μεσοαιωνική Κρήτη*, 13ος-14ος αιώνασ, Εθνικό Ύδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1997, σσ. 120-21.
 26. Σκακκαράκης Γ., Σαμπού, Σκακκαράκη Ε., Αρχάκης, *Μια νέα μπιτά στη Μινωική Κρήτη*, Αθήνα, 1997, σ. 158.
 27. Υποθέσεις για την προέλευση και λειτουργία του κτηροκόπου τύπου του κυκλικού κτίσματος με εκφορικό βόλο ο.π., Hood, M.S.F., «Tholos Tombs of the Aegean», *Antiquity*, 34, σσ. 166-176, Branigan, K. (1970), σσ. 148-9.
 28. Βλ. Κ. Ορλάνδος, ο.π., σσ. 296-7.
 29. Κονταράτος, Σάββας, *Αρχιτεκτονική και Παράδοση – Ιστολογίες, προκτικές-Κέντρο Ερευνών Βυρού*, 1988, σσ. 16 & 18, κ.ε.
 30. Την τελευταία εκκοσμία, τουλάχιστον τρία ακόμη μπιτά έχουν χημάσει, στο Στεφανογιάννη, του Γ. Δραμονιάτη και του Α. Μανουρά. Ο μιτάς της πέτρας είναι κυρίως γνόπιος ή Ζωμίου.
 31. Le Corbusier, *Vers une architecture*, G. Cres et al., Paris, 1926, σ. 16.

The Stone World of Mount Ida

M. Mikelakis

Stone as a building material has been used by almost all structural civilizations, when available in their environment. The so-called *mitata*, the circular, stone-built lodgings on the Psiloritis massif, the church of Agios Hyakinthos at Anogia and the out-doors sculpture-monument for Peace, created by Karina Raeck on the Ida plateau, all three on the island of Crete, speak for the continuity of a long tradition in dry stone building. The *Partisan* of Karina Raeck is a monument of land art in the Nida plateau, a palimpsest in reality, which narrates fascinating stories about its Cretan cultural landscape, such as the Cretan Zeus' and the Kourites' myths, the wild and rough nature and its people, the Battle of Crete, the holocaust of the Anogia by the Germans and a long tradition in dry stone building. From almost 5,000 stones and is essentially one more dry stone structure, like the *mitata* dotting the Psiloritis massif.

Their slated roofing, which appeared on Crete 5,000 years ago in the vaulted tombs of Messara, has not ceased to be employed and continues to inspire. The larger *mitata* continue to be in use in the broader periphery of Anogia, with some of them being restored. The church of Agios Hyakinthos, in perfect harmony with the local tradition, has introduced a new symbolic function to this established building type.